

МИЛЕНА ЦАНЕВА

ИВАН ВАЗОВ И КУЛТУРНИЯТ ЖИВОТ В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

НЕПОКОРЕНАТА „АВТОНОМИЯ“

В неособено сложната биография на Иван Вазов годините, прекарани в Пловдив, се отделят ясно като очертан период, със своя особена физиономия, със свой колорит, върху който слагат отпечатък и темпераментът на младежките години, и обаянието на всяко едно време, в което прави първите си стъпки една нова епоха. Никъде другаде личността на Вазов не се разгръща така богато и всестранно, никога по-късно обществената му мисъл не се издига така високо и по графика на неговите художествени постижения не се очертават толкова много върхове.

През краткото, но бурно съществуване на автономната област 30-годишният поет съумява и да остави в сърцето си простор за трепетите на младостта, и да бъде едновременно и политическа фигура, и просвѐтен и театрален деец, и пламенен публицист, и вдъхновен писател. Целият му живот се направлява и движи от една характерна за него чувствителност към „социалната поръчка“. Нейната повеля прави от него депутат в Областното събрание, активен общественик, редактор на списания и вестник, продуктивен публицист, отзивчив литературен критик, усърден преводач, драматург, детски писател, учебникар. Това не значи разпръскване на творческите сили. Многото различни посоки на дейност само разширяват погледа на поета. Пълнокръвното течение на неговия живот само влива повече жизнени сокове в творчеството му. И тъкмо в тия неспокойни и наситени с дела години, талантът му достига пълния си блясък. Учудващо е богатството на неговото художествено дело от този кратък период. За времето от края на 1880 до есента на 1885 г., когато става Съединението, той създава повестите „Немили-недраги“, „Чичовци“ и „Митрофан“; разказите „Хаджи Ахил“ и „Кандидат за хамама“; спомените „Неотдавна“; пътеписите „Един кът от Стара планина“ и „Мочурът“; poemите „Зихра“, „Трайко и Риза“, „Загорка“, „В царството на самодивите“, „Кихавицата на Салюста“ и „Синайска роза“; стихосбирките „Гусла“, „Поля и гори“, „Италия“ и „Стихотворения за малки деца“; драмата „Руска“; комедията „Господин Мортагон“ (в съавторство с Величков) и още цяла редица сатирични стихотворения и публицистични, политически и литературни статии, печатани главно в „Народний глас“, а също така многобройни преводи от класици на световната литература, правени за съставената заедно с Величков христоматия.

Откъси от монография „Вазов в Пловдив“

В края на своя живот, спомняйки си за тези дни, Вазов ще каже: „И чини ми се, че тоя духовен подем най-много, ако не всецяло, се дължи именно на Пловдив, на неговото просветено общество, което ме съгръваше със своята отзивчивост и съчувствие; на пловдивската великолепна природа, която ме въодушевяваше; на пловдивското синьо небе и на пловдивския въздух. Ето защо, аз се чувствавам щастлив в тоя мой втори роден град, гдето получих най-чистите вдъхновения, гдето моята муза крепна и мойт дух се укрили“.¹ Разбира се, би следвало да очистим този цитат от гланца на юбилейната любезност, но това не би накърнило основната му мисъл — тясната връзка, която самият Вазов чувства между тогавашната си дейност и обществения и културен живот в своеобразната столица на непокорната турска „автономия“

★

„Автономията“ — така най-често се означава в тогавашния език обявената за турска провинция Южна България. По пътя на Русия към Цариград и Проливите трябваше да бъде поставена преграда и за тази цел Берлинският конгрес осъди една част от България на обезбългаряване. Дори името ѝ не трябваше да напомня за нейния български характер и тя получи етнически чуждото за нея название Източна Румелия. Но народът, който бе устоял срещу петвековния гнет на турските и гръцки асимилатори, успя да унищожи и изкуствените граници, които капиталистическите „велики сили“ прокараха през самото сърце на България. Богатият обществен и културен живот, който буйно разцъфтява в опустошените земи на Тракия, скоро доказва неопровержимо на света, че Източна Румелия е дълбоко българска област.

При новите икономически и политически отношения, създадени след ликвидирането на националния гнет и полуфеодалните турски порядки, Пловдив, град със стари културни традиции и средище на богата и плодородна област, с будно българско население, взело най-дейно участие и в просветното движение на Възраждането, и в героичните национално-освободителни борби, осигурява особено благоприятни условия за развой на културата. Стимул и вдъхновение на тоя развой става високопатриотичната задача, която историческият момент поставя пред населението на Южна България — да докаже своята принадлежност към българската нация, да разкъса наложените граници и да довърши делото на нашето Освобождение. И тази задача бива изпълнена блестящо. Скоро дори интернационалната столица на областта, гърчещият се довчера Пловдив, придобива определено българска физиономия и се утвърждава не само като средище на българска област, но и като най-крупният културен център в България, който оставя зад себе си столицата на свободното Княжество.

И не случайно още на 6 септември 1880 г. К. Иречек пише на М. Дринов: „Впечатления на Южна България бяха най-приятни: тука има друг дух, други хора, ред и строй, напредък и действителен патриотически възторг. Тук намерих тия българи, за които приятелите толико ми са разказвали преди войната и за които те са знаели да възбудят моите симпатии; тука е България, а не на север от Старата планина!“²

¹ Реч при посрещането на гара Пловдив. — Иван Вазов. Събр. съч., т. XXII, 1950, стр. 314.

² Годишник на Народната библиотека в София за 1923 година, 1924 г., стр. 207.

Фактите, които ни е запазила историята и статистиката, потвърждават това впечатление на съвременниците. Така например, докато в София първите години след Освобождението няма нито едно книгоиздателство, в Пловдив в началото на 80-те години се намират двете най-големи книгоиздателства в страната, ръководени от известните стари и заслужили просветители Хр. Г. Данов и Д. В. Манчов. „Българското книжарство до сега си има средището в Пловдив“ — отбелязва К. Иречек, като изтъква, че в Източна Румелия се печатат книги, особено учебници, повече отколкото в Княжеството.¹

Картина на богат за времето си културен живот, в който решително надмощие има българският елемент, прозира и зад цифрите, които намираме в статистическите данни, печатани през 1885 г. във Вазовото списание „Зора“.

Показателен за демократизма на културния живот в областта е фактът, че изграждането на новата култура започва преди всичко от бързото развитие на народната просвета. През 1883 г. в Източна Румелия вече се обучават 3/5 от децата в училищна възраст. Известният белгийски икономист Лавеле, обиколил по това време Балканския полуостров, изтъква, че това отношение е значително по-благоприятно, в сравнение с положението на началното обучение в Босна, Сърбия и Княжеството. Силно впечатление му прави и фактът, че най-хубавото монументално здание в Пловдив по това време е именно девическата гимназия. „В София и в Белград — пише той — пожертвували милиони за правене на дворци за господарите. Тука главата на господарството се доволствува с едно старо здание, което застрашава да се разруши, и от двете единствено направени големи здания, едно посветено на образованието на девиците, другото — за образование на момчетата“.²

Това действително прави чест на румелийските обществени и политически дейци. Независимо от характера на по-късната, а и на тогавашната им политическа дейност, в този момент, ръководени от задачата да утвърдят българският характер на областта и подтиквани от самите народни маси и от все още живите възрожденски традиции, те водят една културна политика, рядка за буржоазно правителство. Не може да не направи впечатление например фактът, че докато при гласуването на бюджета за 1881—1882 финансова година областното събрание отказва кредитите, предвидени за мебели и личен персонал на Главния управител, и с това едва не предизвиква оставката му, за следващата финансова година то отпуска една немалка на времето си сума за създаването на българска театрална труппа. А от бюджета за 1883 г. 4,728,922 гроша са били предназначени за делото на народното образование — което е съставлявало 1/11 част от общите разноски или около 1.30 лв. на човек от населението. „За Франция — възхищава се Лавеле, — подобна сума би се равнявала на 300 милиона франка.“³ Разбира се, както и преди Освобождението, учебното дело продължава да се опира преди всичко на пряката поддръжка на самия народ. В дейността на градските и селски общини първо място заема училищното строителство. „Първата страст, която се появи у народа веднага след Освобождението ни, беше страстта към училищата, — пише през 1882 г. Иван Вазов. — . . . И ние виждаме днес във всяко почти село, че

¹ К. Иречек. Из Източна Румелия. — В. „Марица“, бр. 455, 14. I. 1883.

² Емил де Лавеле. Балканский полуостров. България, Румелия и Турция. В. Търново, 1890, стр. 141—142.

³ Там, стр. 141.

най-хубавото здание е училището. Ония, които ни корят така често, че сме народ, недостоеен за свобода, трябва да обърнат внимание на тоя факт. . .¹“ Така още в първите години след Освобождението се очертава един от най-характерните белези на българския пейзаж. Бляскавата белина на новите училища сред мрачните селски къщици е било първото нещо, което е привличало погледа и учудвало чужденците, посетили по това време Южна България.

Но не всичко, с което може да се гордее Източна Румелия, така ясно се хвърля на очи. Външно това е просто една изостанала област и трябва добре да я познаваш и обичаш, за да видиш в нея оня културен подем, с който се гордее в спомените си Иван Вазов. В стремежа да се достигне равнището на напредналите европейски страни тук духовната култура значително изпреварва материалната. Докато последният турски паша, управлявал тези места, не е знаел нито да чете, нито да пише, — повечето околийски началници на автономията са със средно образование, а някои от тях владеят и по няколко чужди езика. Но дори и в Пловдив бързо развиващата се нова култура все още се скрива зад ориенталските черти на бита и примитивността на материалната култура. „Всичко това е ужасно източно“ — възкликва Луи Леже, объркан из лабиринта на столичния град, в който улиците нямат имена, а къщите нямат номера.² Из кривулиците на тези тесни улички все още се провикват „сакаджиите“ — продавачите на вода, черпена от Марица — столицата на източна Румелия няма дори водопровод. Но през 1885 г. тук излизат 10 български периодични издания и съществуват 8 печатници, три библиотеки и дори един оригинален надпис: „Тук се пишат прошения и се продават руски революционни книги.“ Главната поща едвам може да се открие „в един двор, горе по една стълба, в дъното на един коридор“.³ Но за гостите на града съществува вече един твърде приличен „Grand Hôtel de Bulgarie“. Стръмна и неблагоустроена е уличката, която води до малкото кафене на Сахат тепе, където в определени вечери, под звуците на военната музика, пие лимонада и кафе пловдивският „beau monde“. Но затова пък в подножието на същото тепе, още през март 1881 г., се издига онова скромно здание с гръмко име „Международен театър Люксембург“, в чиято кокетна зала са давали представления не само любители и чуждестранни артисти, но и първата българска театрална труппа, субсидирана от държавата. Областното събрание се помещава в една бивша турска баня, но в нейните стени тежко отекуват авторитетните звуци на цитатите от чуждестранни юридически и икономически произведения, с които, по свидетелството на Иречек, често си служели румелийските депутати.

Именно от тази трансформирана в парламент турска баня, българското население дирижира обществения живот в областта. Въпреки усилията на западната дипломация, въплътени в Органическия устав, огромното мнозинство от депутатите са българи, неофициално официален език е българският.

Общо, тук господствува благоприличният, „парламентарен“ тон, нарушаван от време на време само от насмешките над някой по-простичък депутат или от пламенната невъздържаност на „l'enfant terrible de

¹ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 141.

² Пътувания на г. Луи Леже из Южна България през 1882 г. — „Народний глас“, г. VI, бр. 490, 1884.

³ L. Leger. La Save, le Danube et le Balkan. Paris, 1884, стр. 260.

l'Assemblée“ — 25-годишният К. Величков. „Уверяват ни — пише Луи Леже — че това събрание е по-изискано от събранието в Княжеството. В София селяните преобладават, тука — интеллигентните класи, капацитетите, както казвахме някога.“¹

Тази интелигенция, окупираше банките на Областното събрание, както и административните длъжности в града, се стича тук от всички краища на областта още през 1879 г. — млада, ентусиазирана, но много често и вече покварена от дъха на утвърждаващите се нови обществени отношения. „През това време бях за няколко дни в Пловдив — спомня си Д. Юруков — градът беше станал същински пазар за чиновници. — Цялата интелигенция от Южна България се беше стекла и чакаше назначение на служба. Единствените разговори бяха:

— Ти какъв си назначен? С каква заплата?“²

Събитията след суспендирането на конституцията в Княжеството изпрашат за известно време към Пловдив нова вълна — този път от политически емигранти. По различни причини, границата между двете Българии преминават в една или друга посока и редица други представители на следосвобожденската интелигенция. При тези приливи и отливи между Княжеството и Автономията, с Пловдив се свързват за по-голям или по-малък период от време почти всички големи имена в нашата тогавашна литература и публицистика: Иван Вазов, К. Величков, П. Р. Славейков, Захари Стоянов, Стоян Михайловски, Найдено Геров, Петко Каравелов, Михаил Маджаров, Йоаким Груев и др. Нуждите на новия държавен апарат бърже поглъщат интеллигентните кадри. И тъй като в мнозинството си те се състоят от млади хора, това придава особен облик на обществения живот в областта. „Младежта — говори за този период Михаил Маджаров — . . . се постави на чело на обществените работи. . . Между избраните народни представители мнозинството бяха младежи на възраст от 25 до 35 години.“³ Този пълстър по произход интелигентен слой, млад и в житейски, и в обществен смисъл, бързо и лесно усвоява европейската култура или поне нейните външни атрибути. На банкетите се слагат фракове, носят се цилиндри и ръкавици, правят се празнични „визити“, оставят се визитни картички, макар и без адрес, обявяват се дори и дуели — макар и без кървава развръзка. А в езика безпрепятствено навлизат галантни френски изрази, чужди термини и названия. Знанието на чужди езици е нещо обикновено за пловдивското общество. Заедно с езиците нахлуват и се кръстосват и различните чужди влияния. Мнозинството от по-видните обществени дейци тук е получило западно образование. Особено много са френските възпитаници. За разлика от характерното за България положение, в Русия са се учили само няколко от видните политически и културни дейци, работили в Източна Румелия. Но този факт съвсем не е в състояние да измести благотворната възрожденска ориентация на нашата култура. Влиянието на великата руска демократична и хуманистична мисъл продължава да е основното и решаващото. То се поддържа и от горещите чувства на любов и благодарност към освободителите — у народа, и от политическите интереси на русофилски настроената едра търговско-земевладелска буржоазия.

¹ L. Leger. La Save, le Danube et le Balkan, Paris, 1884, стр. 258.

² Д. Юруков. Спомени из политическия живот на България, 1932, стр. 83.

³ М. Маджаров. Из живота на Иван Вазов в Пловдив. — Сп. „Българска мисъл“, г XIV, кн. VIII-IX, 1939, стр. 439.

Западното влияние се изразява повече във външния по-„европейски“ колорит на пловдивското общество. „Пловдивската интелигенция—пише Иречек — се облича по най-новата мода, много млади мъже говорят плавно французки или английски (от Цариградските училища), а в обществените отношения изпъква по-голяма изтънченост на нравите; затова чужди пътници, които не знаеха български, по-добре се чувствуваха в Румелия, отколкото в Княжеството, когато на енергичният български, макар и учен планинец, някак си неприятно му беше между тези изнежени, както им казваха „византийци“.¹

Разбира се, тази характеристика важи главно за „елита“ на пловдивското общество — една интелигенция с претенции на аристократизъм, свързана с известния „патрициански слой“ на богатите пловдивчани. Тя заема господстващо положение в областта, претендира да дава тон на обществения и културен живот, гордее се с образование, получено в прочутия американски Роберт колеж, или в някоя от големите западни държави. На върха ѝ стои прочутата търговско-земевладелска фамилия Гешови, която дълго време си присвоява монопола върху командните постове в областта.

В облика на Пловдивското Областно събрание липсва демократичната пъстрота на софийския парламент. Още на 4 януари 1880 г. консервативно настроеният Иречек записва в дневника си: „В Княжеството само чиновници и селяни, в Румелия средна класа, нито един руски възпитаник в румелийското областно събрание, но повечето от Роберт колеж, нито един селянин.“² Три години по-късно той отново се възхищава от този факт в пътеписа си „Из Източна Румелия“.

В Областното събрание, както и изобщо в политическия живот на областта, голяма роля играе едрата буржоазия. При все това, в някои отношения то успява да защити демократичните свободи по-добре от софийското Народно събрание. Този печат на демократизъм върху неговата дейност се слага от своеобразието на историческите обстоятелства, при които е поставена Източна Румелия. За всички слоеве от нацията основна историческа задача на момента е окончателното освобождение на Румелия, присъединяването ѝ към свободното Княжество. И върховете на буржоазната класа, които преди Освобождението отказваха да се наредят под знамето на революционната освободителна борба, сега се възползват от дадените на автономията свободи, за да застанат начело на народните маси в борбата за обединение на разкъсаната България. Това придава известен демократичен оттенък на тяхната дейност от този период, особено в първите години след Освобождението, в борбата за „по-българяване“ на Източна Румелия. Това обяснява и прогресивните моменти в тяхната културна политика.

И все пак не в малобройния буржоазен елит ще търсим оня фактор, който определя основния характер на създаващата се тогава нова българска култура. Когато историята проследява как стъпка по стъпка, като се започне от въпроса: с фес или с калпак да пристигне Главният управител и се дойде до революционния акт на Съединението, Източна Румелия утвърждава своя български облик, — зад имената на водачите, зад претенциите на аристократичните фамилии тя вижда истинската историческа сила — непобедимата, неизтощима и непресек-

¹ К. Иречек. Княжество България, ч. II, Пътувания по България, стр. 155.

² К. Иречек. Български дневник, т. I, 1930, стр. 87.

ваща сила на народните маси. Тази сила, която създава и културните ценности на разглеждания период. Защото народът със своята неизчерпаема енергия е, който стои зад културните начинания на младата държава, като техен потик, поддръжка и защита. Пак народът е оня извор, от който черпи своите основни кадри културният живот.

При това нашата закъсняла в своето историческо развитие буржоазна класа не успява да даде големи фигури, които да наложат на културата своя отпечатък—нейният облик се определя преди всичко от личности, свързани по своята дълбока същност с народния дух. На пръв план тук проблясват познатите имена: Иван Вазов, К. Величков, Захари Стоянов — в областта; П. Р. Славейков — в Княжеството. През първите години на нашия свободен живот именно те са тези талантиливи представители на народа, които превземат от буржоазията делото на националната култура, като вливат в него своя демократизъм, хуманизъм и здрав реалистичен поглед върху света.

Макар и свързана с изграждането на буржоазната държавна надстройка, в първото десетилетие след Освобождението българската култура полага по пътя на своето развитие една здрава демократична основа, в която се вграждат и прогресивните традиции на Възраждането, и благотворното влияние на великата руска култура. И четирите големи имена, които посочихме, имат своята заслуга за това, но първото място безспорно принадлежи на Иван Вазов. В продължение на пет години той заема централно място в обществения и културен живот на Източна Румелия и в утвърждаването на народната, прогресивна линия в българската култура с смисълът на цялата му дейност от този период.

„АЗ ЗДРАВ СЪМ СИН НА ЗДРАВО ПОКОЛЕНИЕ“

В Пловдив Вазов пристига, по сведенията на тогавашната преса, на 5 октомври 1880 година.¹

Кратката му служебна кариера в свободното Княжество е завършила неуспешно. Улисани в своите партизански борби и кариеристични домогвания, софийските политически дейци не се погрижват да създадат благоприятни условия на вече достатъчно известния поет. Изобличителен документ за първите стъпки на българската буржоазна държава са редовете, които Вазов отправя до приятеля си Вацов през юли 1880 г.: „Да ти кажа открито аз искам да си остана по съдебната част, но да видим що ще каже моя министър, който споделя този предразсъдък, че човек, който пише поезии и се храни с фантазии сявга, не може добър чиновник да бъде. Както видите, това понятие вреди на моята кариера значително, затова аз винаги се заричам да не пиша вече. Но ето крастата ме не оставя.“² Литературните успехи му донасят и много огорчения от дребнавата завист и злоба. Стига се до там — поетът, чиито произведения са наша национална гордост, да бъде укоряван публично, че вместо да събира материали по обичайното право, пишел „някакви „Грамади“ и други глупости“.³ И целият този шум се повдига заради скромната му длъжност председател на Окръжния съд в Берковица. Клеветите и интригите най-после успяват: той бива преместен във Видин, като помощник прокурор на Окръжния

¹ В брой 126 на в. „Народний глас“ от 7 окт. 1880 г. е отбелязано: „Завчера пристигна в градът известний ни поет г. Ир. Вазов.“

² Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи, 1949, стр. 293.

³ Ир. Д. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, 1930, стр. 57.

съд и, схванал това като понижение, си подава оставката — толкова повече, че неговите приятели в Пловдив, както му съобщава майка му, го канели да се прибере по-скоро при тях.¹

Това е, тъй да се каже, външната история, поводът на прехвърлянето му в Пловдив. Но зад него се крие нещо по-дълбоко, нещо, което рисува гражданския и човешки облик на поета откъм неговата най-хубава страна. Южна България е истинската родина на Вазов и тази родина все още не е свободна — там го зове дългът на патриота. „Вие казвате, че самите румелийци бягат от Румелия — отговаря той на въпросите на учудените си приятели в София — е добре, аз с още по-голямо нетърпение ламтя за там. Сърцето ми ме влечеше към Южна България, но сега и дългът ме тика там. Тя има нужда сега от своите верни синове, от труда им, от ума им, от усилията им, за да може да се подигне, да заживее нов честит живот. Княжество България има сичко. То няма нужда от мене. Аз бих направил престъпление, ако подражах на малодушните. Нищо няма да ме спре да изпълня един свещен дълг към разсипаната и нещастна област, на която аз съм син!“²

В момента на Вазовото пристигане, в Пловдив още няма открито изяви политически лагери. Политическото господство на едрата буржоазия, начело с фамилията на Гешовци, е оспорвано само от недоволните гласове на отделни неуспели амбиции. Но за по-късната политическа ориентация на Вазов се оказва решаващ фактът, че още първите му стъпки в обществения живот на областта се обвързват с името на Ив. Ев. Гешов. Ценител на литературата, поклонник на Вазовия талант и сам с известни литературни амбиции, всемогъщият тогава председател на Областното събрание побързва да вземе под свое покровителство току що пристигналия поет³ и спечелва по този начин за своята бъдеща партия едно голямо име. По-нататъшното развитие на политическите отношения, рязкото разделение на различни лагери, разгорещаването на партизански страсти, враждебното отношение на П. Р. Славейков и русофобството на Захари Стоянов, постепенно ограничават и пресичат възможностите на Вазов да излезе извън тази политическа сфера, с която се свързва още при идването си, въпреки че по своята социална характеристика тя му е съвсем чужда.

Също така чужд по дух на тази среда е и младият пламенен Величков, с неговите естествени демократични обноси и стара омраза към аристократическите претенции на пловдивския елит. Това обстоятелство сближава още повече двамата приятели и затвърдява тяхното литературно и политическо сътрудничество, основано върху почти пълното покритие на обществените им и литературни възгледи от това време. И, струва ми се, не случайно те не вливат силите си в редактирания от Гешов и Маджаров солиден вестник „Марица“, а предпочитат да издават свой вестник, със самочувството, че прокарват в него своя независима линия. Тази независимост е по-подчертана в периода до официалното образуване на „народната“ партия (средата на 1883 г.). Но и по-късно, когато общото течение на политическата партия, в която са влезли,

¹ Ив. Д. Шишманов, ц. кн., стр. 57.

² Иван Вазов. Събр. съч. т. XXII, 1950, стр. 82—83.

³ По ходатайството на Ив. Ев. Гешов веднага след пристигането си Вазов е назначен за народен представител от главния управител, който според Органическия устав имал това право. След това Областното събрание го избира и за член на Постоянния комитет, най-важния орган в своеобразната система на управление в областта.

повлича двамата поети, — от общия дух на тъй наречените лъжесъединисти продължава да ги отделя чистотата на техния патриотизъм, искреността и последователността на техния демократизъм.

Бързата политическа „кариера“ на Вазов под покровителството на Гешовия „монопол“, разбира се, възбужда завистта на мнозина. Спечелени са първите врагове. Пусната е в ход първата поредица от онези нападки, клевети и обиди, които ще тровят до края живота му в Пловдив. Публично, в печата, се оспорва правото на поета да бъде назначен за народен представител, тъй като не притежавал предвидения за такива случаи ценз—висше образование. Това първо сблъскване с претенциите на новоизлюпената буржоазна интелигенция, която счита, че има право да гледа на народа от висотата на своя диплом, дълбоко оскърбява Вазов. И от конкретния факт се ражда поетическото обобщение — появява се сатиричното стихотворение „Дипломираните“, с мотото от Беранже: „Не, аз нямам диплом за рицарство. Аз знам само да обичам своето отечество, аз имам прост произход, и дори много прост,“ и с ефектен ударен завършек:

И Ботев, тоз герой, тоз мрачният певец,
и без диплом умря в Балкана кат борец.

Не знаей дали сатиричната сила на тези стихове не е подразнила ухото и на някои от аристократеещите се покровители на поета. Във всеки случай, сред изисканата френска и английска реч на тяхната среда, от която така се възхищават чужденците, навярно за пръв път се разнася предизвикателно:

Да, господа, невежествен съм аз.

Това не е плахото извинение на по-простия — това е гордото самочувство на представителя на народа. Но пред силата на поетичния талант, пловдивският елит е принуден да направи компромис със своята аристократическа надменност.

Така, с идването на Вазов, на фона на разнородното пловдивско общество се откроява фигурата на един истински представител на народа, на онова здраво и честно поколение, което пренесе през прага на новата епоха дълбокия демократизъм на нашето Възраждане.

★

Участието в Областното събрание и особено работата в Постоянния комитет непосредствено сблъскват Вазов с обществените борби и проблеми на епохата, държат го в постоянна връзка с актуелните задачи на времето. Във втория Постоянен комитет на областта той е избран дори и за секретар и неговият подпис носят 147 протокола от това време. Но в самите протоколи рядко срещаме регистрирано негово изказване, още по-рядко в протоколите на Областното събрание. Разпространено е дори мнението, което самият той поддържа в спомените си, че за него депутатството е било просто една синекура. В писанията на противниците му от този период изобилствуват подигравки по повод на неговото мълчание в Областното събрание и Постоянния комитет, подигравки в духа на грубичките нрави на тогавашната безцеремонна преса. Но дори и само фактът, че те така често отправят стрелите си към него, ни пречи да приемем твърдението им, че той представлявал една „политическа мумия“. В действителност редките изказвания на Вазов се обясняват не с лип-

сата на интерес към разискваните въпроси, а само с неговото неумение да говори пред много хора.

В тоз тон своята реч захванах
и успях да я развия,
за пръв път оратор станах
(жал, че не ме чухте вия).

— иронизира той своите ораторски способности в писаната по това време (1884 г.) поема „В царството на самодивите“. А едно десетилетие по-късно определено признава: „Между многобройните недостатъци, с които великодушно ме е наградила природата, аз обладавам още един, непонятен и непростителен даже в една страна, която има парламентарен живот: аз съм най-лошият оратор на света.“¹ Стеснителен и мълчалив всред многолюдни събрания и шумни компании рисуват поета и спомените на неговите приятели и близки. Но ако стеснителността е пречила на Вазов да бъде постоянен участник в разгорещените спорове, това не значи, че той се е отнасял към тях с безразличие. Преди всичко самата му длъжност на секретар на Постоянния комитет го е заставяла да бъде в течение на неговата работа. „Славен другар и ценен обществен служител“ го нарича в спомените си за съвместната им работа тогавашният председател на Комитета Ив. Ев. Гешов. Но дори и той повтаря разпространеното мнение, че по време на заседанията поетът „мечтаел“². Против това мнение правилно въстава Симеон Радев, като се позовава на Вазовите изказвания, които намира в протоколите на събранието и Комитета.³ Най-убедителното доказателство обаче, че всичко, което се е разисквало там, е намирало най-жив отклик в душата на поета, са неговите художествени произведения и политически статии от този период. Същия ден, когато се разисква законопроектът за бюджета, излиза и Вазовото стихотворение „Бюджетът“; същия ден, когато се разглежда законопроектът за намаляване чиновническите заплати, той написва „Смущението на намалените заплати“. А когато бюджетарната комисия през ноември 1883 г. унищожава кредита от 500 лири, предвиден за „насърдчаване разни книжовни предприятия“, вестникът на Вазов и Величков не се забавя да излезе със статия, явно писана от редакторите му, която осъжда това решение и апелира за провалянето му в Събранието⁴. Това състояние, което съвременниците са вземали за мечтателен унес, всъщност е било само зорко вглъбяване в околната действителност. Тогава, когато те са смятали, че духът на поета се носи далеч от техните спорове и борби, той навярно е превръщал в образи и ритъм своите възприятия и мисли или е набелязвал точките на следващата темпаментна статия за в. „Народний глас“. Впрочем в Областното събрание Вазов влиза именно в качеството си на поет, като „застъпник на литературата“, както се изразява в спомените си.⁵ И явно е, че като неин застъпник се чувствава той там. Затова, когато събранието разглежда

¹ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXII, 1950, стр. 296.

² Ив. Ев. Гешов. Впрегнатият Пегас. — Юбилеен сборник Иван Вазов, 1870—1920, под ред. на Хр. Цанков.

³ Вж. Симеон Радев. Иван Вазов в Постоянния комитет и Областното събрание на Източна Румелия. — Иван Вазов, сборник по случай сто години от рождението му, 1950.

⁴ „Народний глас“, бр. 448, 23. XI. 1883.

⁵ Ив. Шишманов, ц. кн., стр. 64.

законопроекта за печата, обикновено мълчаливият Вазов, „безгла-голният пловдивски Петрарка“, както го подиграват враговете му¹, счита за свой дълг да преодолее стеснителността си и да се изкаже по този въпрос, който пряко засяга литературата. А ако повярваме на точността на спомените му, участието си в работата на Постоянния комитет той използва, за да повдигне там дори един такъв тясно литературен въпрос, като този — да се провери истинността на народните песни, събрани в нашумелия сборник на Веркович „Веда словена“².

Несъмнено пак като „застъпник на литературата“ Вазов е назнача-ван от Постоянния комитет и от Дирекцията на народното просвещение и в редица комисии по въпроси на културата и образованието. Името му срещаме в комисии по законопроектите за Областната печатница и за средните училища⁴, той е член на Комисията по прошенията за прави-телствени стипендии за следване в чужбина⁵, назначен е в театралния съвет при първата българска професионална театрална труппа⁶, избран е от Областния училищен съвет в комисия по разните проектоправил-ници, програми и закони от областта на училищното дело⁷ и т. н. За съжаление, днес е почти невъзможно да се установи как конкретно е ра-ботил във всички тези комисии и съвети Вазов. Но несъмнено, с дейно-стта си в тях той е сложил свой отпечатък при организирането на съот-ветните области от културния живот на Източна Румелия. Още повече, че неговите изказвания, разпръснати най-вече из колоните на „Народний глас“, показват, че той е имал определено мнение по въпросите, които влизат в компетентността на съответните комисии. От друга страна, раз-бира се, именно участието му в тях го е заставяло да вземе отношение по тези въпроси и е давало материал и потик на публицистичната му дейност.

Повече преки данни могат да се намерят за участието на Вазов в някои културни дружества, създадени в Пловдив по това време. В пър-вите години след Освобождението, когато липсват институти със стари традиции и общественият и културен живот все още търси форми за проява, създаването на редица такива дружества с по-широки или по-специални задачи става особено характерно явление за столицата на Из-точна Румелия. И не случайно в първата редакция на Вазовата „Санти-ментална разходка по Европа“ Пловдив е характеризирен между другото именно с „дружества си шумни, винаги заспали“. И двете определения са съвсем точни — след шумната си поява обикновено тези дружества са заглъхвали постепенно и твърде бързо са се саморазтуряли, поради не-хайното отношение на обществото и на самите им членове към тяхната дейност.

Друго Вазово стихотворение от това време гласи:

Наш'то време с шум е
много плодовито,
дружествата, куме,
ражда страховито.

¹ Вж. в. „Южна България“ от 14 ноември 1884.

² Иван Вазов. Събр. съч. т. X, 1945, стр. 290.

³ „Марица“, 12. II. 1882.

⁴ „Народний глас“, 9. XI. 1882.

⁵ Там, 14. VIII. 1881.

⁶ Там, 18. II. 1884 и „Марица“, 22. I. 1885.

⁷ „Марица“. 4. VI. 1885.

Братства, сказки, трупи —
всичко правим смело.
Всякой ден се лупи
нещо незрело.

Бърже го прославим
с име безпримерно,
после го оставим
да умре мизерно. . .

Нататък се предават отговорите на членовете, когато ги каниш на заседание, отговори, характерни за тогавашната действителност — един отивал на бал, друг е зает с устройването на интриги и т. н. Никой не се тревожи, че благодарение на неговото нехайство дружеството ще умре: следната година ще се родят нови.

И тук поетът е верен на своя обичай да дава в творчеството си израз на всичко, с което се сблъсква в живота. Тази негова сатира дължим на собствения му опит, като участник в подобни злополучни начинания.

Както научаваме от тогавашната преса, месец и половина след пристигането си в Пловдив, той бива избран в настоятелството на т. н. Ученолюбиво дружество, основано още преди неговото идване. То си поставяло за цел „да съдействува на просвещението чрез даването на сказки и купуванието от капиталът му една библиотека“.¹ Библиотека дружеството не успява да основе, но из тогавашната вестникарска хроника се срещат непрекъснато съобщения за изнасяните от негово име съботни сказки на различни теми. През 1882 г. то се саморазтурва, като предава капитала си на Дирекцията на просвещението². Повече от година преди това във в. „Народний глас“ е напечатана бележка, писана по всяка вероятност от Вазов: „С жалост се научаваме — гласи тя — че ученолюбивото дружество в Пловдив, на което годината се свърши в началото на този месец, щяло да прекъсне съществуването си. Причината на това било немаренето на членовете му да се съберат на общото му годишно събрание, за да чуят отчета на настоятелството му, при всичките приповторени приканвания от председателя на дружеството. Тая престъпна апатия, що се появява в нашата интелигенция вред, дето не се чува звънкий глас на интереса, е едно печално явление, което се констатира всъде и всякога. Срамно!“³ Една от поканите, с които Ученолюбивото дружество напразно е призовавало своите членове, намираме в бр. 253 на „Марица“. Тя е подписана: „За настоятелството на дружеството, книгопазител И. Вазов“. В какво друго се е проявила работата на Вазов като член от настоятелството на Ученолюбивото дружество и книгопазител на неговата несъществуваща библиотека, не бихме могли да кажем, тъй като не разполагаме с повече данни.

Несравнено по-голяма дейност развива той в основаното в началото на 1881 г. Научно книжовно дружество. Даже съвсем няма да бъде пресилено, ако се каже, че няколкогодишната дейност на това дружество се дължи почти изключително на неговите усилия. През цялото време на съществуването му той е негов председател и, както се изисква от Устава, „ръководи всички дружествени дела“.⁴

¹ Писмо от ръководството на Ученолюбивото дружество до Йоаким Груев, с дата 18 авг. 1882. — Архив на Пловдивската народна библиотека, фонд Йоаким Груев.

² Там.

³ Бр. 243, 20. XI. 1881.

⁴ Устав на Научно-книжовното дружество. — „Марица“. бр. 258, 6. II. 1881.

Научно-книжовното дружество в Пловдив е създадено по образа на Браилското българско книжовно дружество. То си поставя за цел „разпространяването на науката и развиването на българската книжнина“, чрез „издаването на едно периодическо списание и на разни полезни книги“. Други форми на проява в Устава не са предвидени. Но изглежда, че поне в началото на своето съществуване, то е смятало да развива и по-широка дейност. Към тази мисъл ни навежда обявлението за започването на списание „Наука“, в което се казва, че неговото издаване е „една от главните работи“ (к. м.) на основаното Научно-книжовно дружество, т. е. предполага се, че то ще бъде най-важната, но не и единствената му проява. Това заключение се потвърждава и от статията, която намираме в бр. 38 на сливенския в. „Съветник“. Скрит зад подписа „Един от Пловдив“, нейният автор, явен русофоб, се възмущава, че Научно-книжовното дружество в Пловдив дало съгласието си да се открие в града една книжарница, специално за руски книги. От статията не може да се разбере — а други данни нямаме — в каква точно зависимост от дружеството е поменатата книжарница, но явно е, че такава зависимост съществува.

Научно-книжовното дружество е устроено по подобие на академия. Членовете му — почетни и действителни — не се записват сами в него, а се избират и са задължени всяка година да представят по половин печатна кола оригинален труд. Действителните членове, по постановленията на Устава, се избират „из онез българи, които са свършили висши учебни заведения или, които са се отличили с книжовна или учителска деятелност“. Управлението е поверено на 5-членно настоятелство, което е същевременно и редакционен комитет на издаваното списание.

Броят на членовете му не е голям. При учредяването си то брои 28 души. Това става причина да го обвиняват, че е твърде затворено, че не дава достъп на други хора; по адрес на настоятелството и специално на Вазов непрестанно се подхвърлят язвителни нападки за стремеж към някакъв монопол в културата и т. н. . . Всъщност работата се състои в това, че, както научаваме от годишния отчет, от една страна някои от поканените за членове не са се отзовали на поканата, от друга — настоятелството имало решение да предложи за членове и още хора, но не могло да направи това, понеже не успяло да свика никакво събрание.¹

Признанието, че не са могли да станат предвидените месечни събрания, показва, че и тези малко членове, които „приели с горещо съчувствие“, предложението за съставяне на дружеството, впоследствие в голямото си мнозинство са се отнасяли твърде безразлично към неговата дейност. Дори годишното отчетно събрание, както свидетелствува тогавашната преса, се е състояло в присъствието едва на 10 души, включително 5-мата членове на ръководството. При това, то се свиквало за втори път — първият път се отложило поради липса на хора. Всичко това показва, че когато някои от Вазовите противници наричат Книжовното дружество „несъществуващо“, думите им не са далеч от истината. Според устава то е трябвало да се счита разтурено, когато членовете му останат по-малко от 10 души. По всичко изглежда, че подобно положение е настъпило още през втората година от неговото създаване, но председателят му Иван Вазов, който почти единствен дълго време поддържа неговия угасващ живот, продължава и след това да издава спи-

¹ Сп. „Наука“, г. I, кн. X, ян. 1882, стр. 841.

сание „Наука“ и по този начин Научно-книжовното дружество формално все още съществува.

★

Но най-активно се намесва Вазов в политическите, обществени и литературни борби на своето време чрез редакторската си и публицистична дейност. Особено големи възможности в това отношение му предоставят страниците на „Народний глас“. От момента на пристигането си в Пловдив до последния брой на вестника, той е в неговата редакция, повечето време заедно с К. Величков. „Манчовите поети“ — с това прозвище най-често фигурират в колоните на враждебната преса двамата приятели, наречени така, по името на издателя на вестника известният Д. В. Манчов. Както показват редица данни, които тук нямаме възможност да приведем, този оригинален книжар, учебникар и страстен граматик, твърде много се е месил в списването на вестника и с пълно право може да се счита за негов трети съредактор. Но все пак главната работа е падала несъмнено върху Вазов и Величков. Тук тяхното сътрудничество е било така тясно, че днес понякога е извънредно трудно да се разграничи редакторската и авторска дейност на единия и другия — особено при някои уводни статии, които, както изглежда, са писани съвместно.¹ Но това не затруднява очертаването на идейния облик на Вазов, тъй като по онова време обществените и литературни възгледи на двамата писатели са извънредно близки.

В своята редакторска и публицистична дейност Вазов се вдъхновява от висока представа за ролята на журналистиката в обществения живот. В условията на току що освободена България, когато все още липсва литература, която да има „знанието и силите, да разработи нашите обществени и народни стремления“, в нея той вижда „единствения оракул, към когото обществото всякога се обръща и от когото търси лекарство и отговор във всичките си болки, нужди и съмнения“.² Сблъскал се вече с първите наченки на онова безцеремонно ограбване на държавата и народа, което ще се оформи по-късно в период на първоначалното натрупване на капитала, авторът на цитираната мисъл още през 1882 г. остро поставя пред българската преса задачата: „с неумолима строгост и неустрашима енергия да издирва и истреблява тия паразитни елементи, които развращават и грабят и обществото, и правителството.“ Нямайки ясна научна представа за закономерностите на общественото развитие, той вярва, че контролът на пресата би могъл да запази чистотата на установяващите се нови обществени порядки. „Главното си внимание журналистиката трябва да обръща — призовава той — върху това, щото новите политически и обществени условия да не паднат в ръцете на личности, които ще експлоатират и грабят народа и с това от самото начало ще подкопаят обществената ни и политическа бъднина.“³ Отношенията между преса и правителство са разрешени в духа на свободата и демократизма. Народът заплаща вестниците „за да служат на неговите интереси“; нужен е „свободен печат“, а не „органи на правителство, които да благодарумствуват и да пеят химни, когато потрябва гръм от негодувание“⁴.

¹ Въпроса за авторството на статиите в „Нар. глас“ ще разгледаме другаде.

² „Народний глас“, бр. 323, 8. IX. 1882. — В изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото, тази статия не е влязла.

³ Там.

⁴ „Народний глас“, бр. 236, 28. X. 1881.

Свободолюбивият и демократичен дух, характерен за линията на „Народний глас“, се проявява особено ярко в борбата му срещу всяко посегателство върху свободата на печата. Неговите редактори Вазов и Величков са най-активни участници в оживените разисквания около разглеждания през есента на 1881 г. законопроект за печата. Пред Областното събрание Вазов излиза с гореща защита на свободното слово, в която еднакво силно звучи и гласът на поета, и гласът на гражданина. Той настоява свободата на печата да бъде считана за свещена и от името на честната обществена мисъл заплашително заявява: „Когато стане нужда, когато един чужд владетел си позволи да посегне върху нашата целокупност, върху нашата самостоятелност и народно достолепие, когато един владетел като княз Батенберг в България, например, поиска да тури вериги на свободата, тогава никой не може да възпре един честен, либерален орган да осъжда тая постъпка и да произнесе приговорът си, когато съдилището не смее и не може да произнесе.“ Отношението към предлагания законопроект е остро и категорично: ако той се приеме без изменение, „то не ще да бъде закон за свободата на печата, а закон върху натиска на печата“¹. За да стане още по-ясна цялата демократичност на тези думи, трябва да се отбележи, че те се отнасят за един законопроект, изработен въз основа на закона за печата във Франция, една от страните на класическата буржоазна демокрация.

Ярко и темпераментно развива същите мисли и уводната статия в бр. 236 на „Народний глас“. Но в нея има и един нов момент. Отхвърлят се членовете, които предвиждат наказания за оскърблението на някое религиозно вярване. „Как ще може да се говори — четем тук — върху някои зарази, които гризат като червеи нашето общество, върху някои заблуждения, които затъмняват умовете и съвестите, ако самото споменаване на тях ще се гледа като докачение на общата, установената нравственост; като оскърбление на някое религиозно вярване, което здравият разум отдавна е осъдил?“ В тези редове се чувства безспорно отражението на една от онези прогресивни традиции, които завещават на новото време вождовете на нашето революционно движение Ботев и Каравелов — култа на здравия разум.

Редакцията на вестника ревностно бди за всяка опасност, която заплашва свободата на словото. Когато по повод на един процес срещу редактор на вестник се повдига въпросът дали в областта е в сила турският закон за печата, „Народний глас“ решително се изказва против подобно тълкуване, като заявява, че Областното събрание в две сесии е отхвърляло законопроекти за печата, съставени общо взето в свободолюбив дух, не за да остави в сила един не само несвободолюбив, но тиранически закон.² А когато става известно, че един околийски началник си е позволил да ревизира книгите на Котленското читалище, вестникът с възмущение напомня, че дори „турските каймаками, които на pewno знаеха, че българските читалища са бунтовни центрове, пак се въздържаха да си ударят печатите на читалищните книги.“³

Твърде интересна за степента, до която стигат тези свободолюбиви позиции, е статията, печатана в бр. 385 на „Народний глас“. Наистина, при нея е ясно, че авторът не е нито Вазов, нито Величков (той е

¹ Дневници на третата редовна сесия на Областното събрание, 11 окт. 1881 — 12 дек. 1881. Заседанието от 27 октомври.

² Бр. 366, 5 февр. 1883.

³ Бр. 361, 19. ян. 1883.

по-скоро Захари Стоянов, който по това време сътрудничи тук), но за нас в случая е важен фактът, че редакторите я допускат във вестника си. Тя засяга положението на печата в царска Русия, където според авторът, в настоящия момент бил обявен „кръстоносен поход“ против свободното слово и излизали само „безцветни“ правителствени вестници, в които „ще видите да се говори за мундира на княз Бисмарк, за ревматизмът на бразилската царица, за богатствата на персийският шах, но нищо за народа и за неговите човечески правдини.“ „Тежко нещо е да бъде човек вестникар в Русия!“ — възкликва той, като разказва някои курйози от бдителността на руската цензура и посочва особените похвати, до които е принуден да прибегва знаменитият руски сатирик Салтиков-Шчедрин, за да бичува недостатъците на руската действителност.

Затова, когато и в Княжеството бива изработен законопроект за печата, за вестника на Вазов и Величков, който винаги живо се интересува от работите на Северна България, е съвсем естествено да заяви: „Съставителите на законопроекта могат горделиво да кажат, че с него са изкопали гроб, на който може да се тури тоя надпис: Тука почива свободата на словото.“¹

Самостоятелната работа на Вазов като редактор и публицист най-ясно се очертава в периода от есента на 1880 г. до есента на 1881 г., когато Величков следва право в Париж.

За Париж Величков заминава на 25 октомври 1880 г.² Тъй че само 20 дена след пристигането си в града Вазов се вижда вече самостоятелен редактор на политически вестник, без да има до себе си поддържката и помощта на своя приятел и съмишленик. „Сега — спомня си той за този момент — ако и по природа не създаден да бъда активен борец, аз се видях принуден да взема известно участие в борбата на двете партии, съединистическата и казионната, които се очертаваха вече. Пиших политически уводни статии, но без подпис, и продължавах главно да печатам стихотворения във вестника“.³

„По общата мода и аз политикувам“ — с добродушен присмех говори той за своята политическа дейност от тоя период. Писател-гражданин, свързал най-тясно творчеството си със съдбините на своя народ, Иван Вазов всъщност не притежава нито темперамента на обществен деец, нито стройната система от възгледи на определен политик. И само повелята на историческия момент и силата на обстоятелствата заплитат името му в политическите борби на Източна Румелия.

Запазил много нещо и от оная чистота, и от оная наивна трезвост на понятията, в които го възпитава семейната среда, той и до края на живота си не успява да разбере правилно сложността на политическите отношения в освободена България. Но дори и когато не може да открие правилни ориентири за конкретния път, неговата върховна цел винаги остава една — щастието на родината. Тази цел е ръководната нишка и на неговия път през неуталожения кипеж на обществения живот от 80-те години.

„Народний глас“ минава за един от органите на „съединистите“. Но субективно неговите редактори считат вестника си за независим

¹ Бр. 365, 2 февр. 1883.

² Вж. съобщението в бр. 131 на „Народний глас“, 24. окт. 1880.

³ И в. Д. Шишманов, ц. кн., стр. 64—65.

защитник на народните интереси. „Ние считаме за нужно да отговорим, — четем в една полемична бележка на редакцията — че „Народний глас“ не е партизански орган на никаква партия и не приема от никого субсидии или вдъхновение предварителни, както става със всичките вестници в Княжеството. „Народний глас“ е орган на Конституцията, на принципа на свободата и никакви узки съображения или лични симпатии не могат да ни принудят, макар и минутно, да отстъпим от програмата си, която е проста и ясна: да гоним тиранията!“¹ Наистина, това е писано през 1881 г., т. е. преди официалното образуване на „народната“ партия. Но и по-късно, у редакторите продължава да живее това чувство на политическа независимост и несъмнено е едно: че преди всичко техният патриотизъм диктува основното направление на вестника им — борбата за обединение на разкъсаната родина.

Идеята за Съединението, в една или друга форма, се проявява и в политическите статии, и в художествените материали на „Народний глас“. Той е чувствителен към всичко, което засяга утвърждаването на Източна Румелия като б ъ л г а р с к а област и страстно реагира на всеки свързан с това въпрос — като се започне от надписите на пощенските марки и се стигне до изборите за Областно събрание и създаването на български театър. Неговите страници не веднъж напомнят на читателите и за поробените македонски земи. Патриотизмът на редакторите е искрен и дълбок. Те са изпълнени с решимост да служат на големия народен идеал. Но по въпроса за пътя към постигането му следват политиката на своята партия и споделят нейните грешки.

Не е в задачите на настоящата работа да се разглежда „Народний глас“ като политически вестник. Но не може да не се отбележи един от тези моменти в неговата линия, които рисуват в най-благоприятна светлина гражданския облик на редакторите му и са свързани с общата демократична и прогресивна насоченост на тяхната обществена и културна дейност от тоя период. Това е твърдата позиция, която вестникът заема по отношение на реакционния преврат, извършен през 1881 г. от Батенберг, решителната борба, която повежда в защита на народните свободи и права.

Живият отклик, който получават в областта събитията от Княжеството, показва още веднаж на света българското самочувство на нейното население. „Главното за нас, които сме привременно източно-румелийци, а винаги б ъ л г а р и, е да тръгнат правилно обществените дела в България“ — се казва в една статия на „Народний глас“ през 1883 г.² Нещо повече. В момента, когато в Северна България се преследва всяко свободно слово, демократично настроените румелийски публицисти се чувствуват задължени да станат изразители на гнева на измамения народ. Особено решително, последователно и пламенно повежда борбата срещу диктаторския режим на Батенберг вестник „Народний глас“. Какъв е бил отзвукът на тази негова борба, може да се види дори само по следните два факта: През 1881 г. правителството на Батенберг забранява внасянето на „Народний глас“ в пределите на Княжеството,³ а през 1882 г. Захари Стоянов изпраща от Русе следната телеграма до редакцията: „Българските патриоти от Русе Ви са дълбоко признателни за братските

¹ Бр. 230, 6 окт. 1881.

² Бр. 451.

³ Вж. „Народний глас“, бр. 200, 23 юни 1881.

чувства и защита на конституцията. Говорете, братя, защото ние не можем вече. Стоянов¹.

Борбата на „Народний глас“ против диктаторските домогвания на Батенберг се изнася на първо място от Вазов. Сам той в спомените си говори: „Още преди да се завърне обаче Величков от Париж, в България бе суспендирана конституцията, и аз, кипящ от възмущение, публикувах, пак без подпис, няколко огнени статии, против дръзкото посетелство върху народните свободи.“² Всъщност тези статии са много повече от няколко. За известен период Вазов просто се специализира по въпросите на Княжеството, следи зорко развитието на събитията там и остро реагира на всичко, което възмути гражданската му съвест. Статиите му дишат гняв и ненавист против всеки, който се осмели да посегне на народните права. Той не се спира и пред най-силните думи, за да заклеими името на Батенберг и на всеки, който му помага в неговото антинародно дело. И безмилостен към „чуждестранеца“, „на когото първото самостоятелно дело в Княжеството беше едно клетвопрестъпление и първий пример една подлост“, изразява своята увереност, че „българският народ няма да остави на бога да наказва виновника на злочестията му.“³ Гневни стрели улучват всекиго, който в борбата между народа и княза застане на страната на последния. Възмущението от българския екзарх прелива веднага в голямото обобщение: „Владетелите и тираните винаги са смело разчитвали на духовенството в борбите си с човеческият напредък, с хода на нещата и с революцията на идеите.“⁴ Авторът е готов да „бъхте“ „безжалостно“ злото „било облечено то в личността на един чуждестранец-клетвопрестъпник, било в мундира, било в расото.“⁵ Като ехо от великите идеи на загиналите революционери прозвучават думите му: „Народът. . . иска свобода, а не княз!“⁶

Много пламък и поетическо вдъхновение лъха от тези статии на Вазов. Защото за него те не са „политика“, а изпълнение на дълг към родината и народа. Жестокото разпокъсване на България, трагедията на македонските земи, абсолютистичните стремежи на Батенберг — това са въпроси, които засягат цялата му същност на патриот и демократ. Иначе, към политическите борби той има по принцип отрицателно отношение. Без ясна представа за закономерностите на общественото развитие, Вазов схваща делението на обществото на различни политически лагери като някаква социална язва. И понятието политика за него най-често означава безпринципна партизанщина, в чиято основа лежи борбата „за кокъл“. Близкото участие в обществения и политически живот на Източна Румелия му дава възможност да види ниските, користни цели на това, което външно се прикрива зад красиви фрази за народа и отечеството. Политическите нрави в оформяващото се буржоазно общество създават у него убеждението, че политиката е „кал“. И това става един от основните мотиви и в неговата поезия, и в неговата публицистика от това време.

¹ Захари Стоянов. Неиздадени съчинения, 1943, стр. 353.

² Ив. Д. Шишманов, ц. кн., стр. 65.

³ „Народний глас“, бр. 202, 30. VI. 1881.

⁴ Там, бр. 268, 24 февр. 1882. — В изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото, тази статия не е влязла.

⁵ Там, бр. 194, 2 юни 1881.

⁶ Там, бр. 202.

На тясно политическите въпроси, които повдигат във вестника си, Вазов и Величков гледат по-скоро като на някакво необходимо зло. В една уводна статия четем: „Истинско щастие е за вестникаря, когато намери възможност да се изскубне за минута поне от задушителний въздух на политическите събития и борби, в които е длъжен да живее.“¹ Тази статия, посветена на годишнината от Шипченската епопея, показва към коя именно област насочват „Народний глас“ сърцата на неговите редактори. Това е областта на големите патриотични дела и проблеми. В тях е истинският патос на вестника.

„Народний глас“ се стреми да поставя пред българското общество задачи от национален мащаб, да засяга всички области на обществения живот — и икономиката, и политиката, и културата. Особено охотно се отварят страниците му за въпросите на културата. За Вазов това е една трибуна за широко участие в културния живот, за решително въздействие върху насоките на неговото развитие. Оттук той издига тревожния възглас: „Нашето чиновничество не чете. Нашето чиновничество не мисли“²; от тук води борбата си за основаване на български театър; от тук остро критикува Дирекцията на просвещението, когато тя се опитва да направи „икономии“ за сметка на културното развитие; тук печата критическите си рецензии на учебници и книги; от тук призовава българската интелигенция: „Прочее, господа, напред, пишете, кой щото може и кой щото предпочита. По-добре наука, по-добре литература, отколкото пасквили, и кални партизански членове. Пишете! Науката е светилото на един народ, литературата е животът му.“³

Този призив е ръководно начало в неговата дейност. В условията на оформяваща се буржоазна България Вазов намира своето истинско място в борбата за развитие на родната култура.

★

Когато сравняваме различните оценки на културния живот в Източна Румелия, натъкваме се на едно противоречие. От една страна, днес е общепризнат културният подем, който съществува тогава. За него говорят в спомените си редица тогавашни дейци, в това число и самият Вазов. От друга страна, същите тези дейци в изказванията си от началото на 80-те години са давали твърде често друга, съвсем не така ласкава оценка на своята съвременност. Това е особено характерно за Вазов, в чиито работи от това време ще срещнем толкова оплаквания от застой, от мъртвилото, което владее в областта на културата. Тази разлика в оценките, давани от един и същ човек, не трябва да ни учудва. Между едните изказвания и другите лежат няколко десетилетия. Когато от такова разстояние поглежда към онова бурно време, Вазов естествено вижда само крайните резултати и тях отбелязва, без да се спира на борбата, която е трябвало да води сам той, и малцината като него, за да се постигнат тези резултати — борба, свързана с тежки усилия и много горчивини. Защото, наред с условията, които благоприятствуват културния подем, 80-те години създават сред заможната пловдивска общественост и главната пречка по неговия път — наченките на капиталистически обществени отношения. Чертите на капитализма, които навлизат в българ-

¹ Бр. 493, 25 авг. 1884.

² Бр. 285, 28 апр. 1882.

³ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 79.

ското общество, не са твърде благоприятни за неговото духовно развитие. Те тласкат интересите на хората, в това число и на част от интелигенцията, в друга насока. Меркантилният дух все повече се налага и заглушава духовните интереси. Настава ново, „практическо“ време, време на „тесни чела“ и „широко разтворени джебове“, по сполучливата характеристика на поета.¹ И в своя стремеж да издигне родната култура на по-висока степен, той е принуден да води тежка борба с равнодушието, което неведнъж са срещали сред обществото културните начинания. И в неговата публицистика, и в неговата поезия от този период явно се открива темата за „апатията“.

Изминали са едва няколко години от Освобождението. Във въздуха все още се носи опиянението от свободата. Капиталистическата надстройка е още в началото на своя строеж. Вълчийт морал на капитализма още не е извършил големи опустошения в духовете. А Вазов вече долавя това, което ще бъде най-характерната му черта, и с всичката страст на поет и гражданин, въстава срещу него: „Някои с гордост казват, че ние сме позитивен народ. Лъжа! Ние ставаме материалисти! Подир няколко години, ако отиваме все така, . . . ние ще изгубим вярата в себе си и в бъдещето си и нашият идеал няма да бъде освен джобът ни, добре натъпкан с пари.“² Без, разбира се, да схваща, че всичко това е органически присъщо именно на буржоазно-капиталистическото общество, народният поет последователно и упорито се противопоставя на насоките, в които буржоазните обществени отношения тласкат хората. „Ние имаме най-голяма нужда днес от хората на идеята, а не от хората на разчета“³ (к. м.) — страстно и настойчиво се стреми той да отклони българската интелигенция от тесния кръг на кариеристичните сметки и партизански страсти и да я насочи към широките кръгозори на духовните интереси, на общественено-полезната просветна и културна дейност. Непрестанното сблъскване с нейното равнодушие му донася много огорчения, но не убива нито желанието му за работа, нито вярата му в бъдещето. „Бъдещето ще бъде такова, каквото го приготвим“ — заявява той и този лозунг осмисля цялата му дейност.⁴

★

Бъдещето — то е винаги пред очите на поета, и като цел, и като вяра, и като критерий. Цял устремен към бъдещето се очертава образът му сред хаоса на оная преломна епоха и с това става особено близък на нашите днешни, бързо политнали към бъдещето дни.

Това е първото десетилетие след Освобождението — време, в което се ликвидира една минала епоха и всичко е все още в строеж, всичко е само подготовка към бъдещето. И нещо познато и родно ни лъхва от пожълтелите страници на историята. Ето преди цели 70 години Вазов изрича думи, които могат да ни вдъхновяват и днес: „Ний трябва да бързае — зове той. — Това, което други са имали време да направят в няколко десетки години, ний трябва да го постигнем, да го направим в няколко години. Историята върви сега с бързината на парата и на елект-

¹ „Народний глас“, бр. 284, 24. IV. 1882.

² Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 74.

³ Там, стр. 73.

⁴ „Народний глас“, бр. 255, 6 ян. 1882 г. Статията, от която е взета тая мисъл, не е влязла в изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото.

ричеството. И ония народи, които не вървят заедно с нея, тя ги смазва безпощадно в непреодолимий си ход.“¹

Извънредно живо е у Вазов през този период чувството за диалектичния ход на историята. Той пристъпва към обществената си и културна дейност с ясното съзнание, че старите форми на живот не отговарят на новите задачи. Градят се, търсят се нови форми — и в бита, и в културата. „Каквото и да правим — се казва в една негова статия — старите обичаи, поне в градовете, издъхват и ще умрат съвсем под натиска на новите идеи и на новите елементи, които се внесоха в живота. . . Новото поколение. . . не се задоволява вече с миналото и иска то само да мисли, да действа, да създава, тъй както му диктуват новите потребности, както изисква новото време, време на прогрес и преврати.“ Усилията да се върне миналото са „смешни и безполезни“. Законът на развитието е „неумолим“. И Вазов приветствува прогресивния развой на живота, който поставя постоянно нови задачи и изтъква нови ценности, като отхвърля всичко старо. Неговият зов е: „Трябва да се върви напред към новото, към жизненото, широкото, . . . нека направим застоят да върви; нека да дадем на напредъка простор, без да го закачае отзад с куки. . .“² А за тези, които се опитат наистина да дърпат назад, поетът има оръжието на своя сатиричен стих („Глас от Напредък“).

Любовта към простия човек от народа, когото в творчеството си поставя на такава висота, не замъглява трезвия поглед на Вазов. „Ние не трябва да се страхуваме — пише той, — че се отдалечаваме постепенно, но чувствително от понятията, обичаите и езика на българския селянин.“ Това, разбира се, не значи, че той наистина е готов да се отдалечи от народната душа — то значи само, че иска да издигне селянина до едно по-високо културно равнище. „Вместо да се мъчим да се не отдалечаваме от селянина — изяснява мисълта си народният писател — нека го направим да дойде той към нас; нека го изучим, нека го направим съпричастник на светлината, на която се радваме ние.“³

*

Приведените по-горе цитати са взети от едно изказване на Вазов по въпросите на езика. Езикът, със своята бързо развиваща се лексика, е един от първите показатели за развитието на дадена култура и не случайно именно във връзка с неговите проблеми поетът развива своите възгледи за прогреса.

В първото десетилетие след Освобождението езиковото развитие изобщо вълнува твърде силно културните дейци. Новото време идва със своите нови понятия, които трябва да намерят словесен израз. Лексиката на българския език претърпява бурно развитие. От друга страна, все още не е завършен процесът на установяване всички норми на националния език, формиран през време на Възраждането. В резултат на всичко това, по редица въпроси на фонетиката, лексиката, а и граматиката,

¹ „Народний глас“ бр. 355—356, 1. I. 1883. — В изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото, тази статия не е влязла.

² „Наука“, г. II, кн. I, юли 1882 г., стр. 39—40. — Това е всъщност бележка на редакцията (несъмнено Вазов) към „Материал за българския речник“ от Д. Ил. Стамболов — бележка, превърнала се в цяла статия на повече от 5 страници, докато самият „Материал“ заема два пъти по-малко място. В изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото, не е влязла.

³ Там, стр. 40.

ката, се водят ожесточени спорове между различни езиковедски течения. Особено голяма бъркотия съществува по въпросите на правописа.

Макар и специално с езикознание да не се е занимавал, и да не е участвувал в борбите на различните езиковедски школи, като писател, т. е. като човек, за когото словото е основен градивен материал в неговата творческа дейност, Вазов естествено е имал определено мнение върху повечето от спорните въпроси. А като редактор, той неведнъж е бил принуден да пише и рецензии за езиковедски трудове — граматики или речници. Скромното название „Бележка от редакцията“ към една езиковедска работа в „Наука“ носи и цитираната вече прекрасна статия, в която обстойно се излагат неговите възгледи върху най-важните проблеми от развитието на езика.

Основното начало, което определя отношението на Вазов към езиковите въпроси, е разбирането на езика като исторически процес. Той съзнава „всичката обширност, разнообразие, видоизменение на тоя подвижний изразител на човеческата мисъл — езикът, който постоянно прави нови крачки в развитието си, под влиянието на разни социални и исторически обстоятелства“.¹ Централна нишка в изказванията му е повикът да не се спъва неговото развитие чрез схоластични и изкуствени правила, да му се даде простор да се развива, обогатява, усъвършенствува. Той рязко критикува „потопът от граматики“, залял българската учебникарска книжнина, именно защото вижда в тях желание да се върне назад, да се спре езиковото развитие.² Това развитие, чиято цел е да направи езика ни годен да изразява цялото богатство на новата действителност, разбира се, означава в известно отношение отдалечаване от говора на селянина. За Вазов това е естествено и оправдано.

„Безсмислено ще бъде — четем в поменатата „Бележка“ — да искаме да накараме един цивилизован българин да обуе гащите и да нахлузи шапката на един първобитен още наш селянин. . . Жестоко ще бъде да карате един просветен, един мислящ човек, да мисли и да пише, както мислил неговий дядо, както говори неговий брат — селянин в заглъхнал някой кът на Родопите. Това ще бъдат усилия колкото смешни, толкова и безполезни. Миналото няма да се върне назад.“ Цял живот черпил с пълни шепи от богатствата на народните говори, големият майстор на словото правилно разбира, че все пак задачата е езикът на селянина да се издигне до равнището на книжовния, а не обратното.

Същият основен принцип — да не се спира прогресът — определя и неговите възгледи върху правописа. Тук той на първо място се противопоставя на етимологическата школа, която често осмива за нейното нежелание да се съобразява с развитието на езика. Но не може да приеме и твърде радикалните предложения да се изхвърлят крайните ерове, за които смята, че означавали твърдостта или мекостта на окончанията. Впрочем, макар и да има определено становище по тези въпроси, той в повечето случаи проявява само ирония към безполезните и схоластични спорове около правописа — което личи и от хумористичния му диалог „Филологическа разпря“, писан по повод на филологическите петъци в дома на Найдено Геров.

Второто основно положение, което характеризира отношението на Вазов към езика, е: „Нам трябва думи.“ В неговите изказвания проличава

¹ „Наука“, ц. бел., стр. 36.

² „Народний глас“, 27 авг. 1883 г.

загрижеността на писателя, комуто са нужни хиляди тонове руда за извличането на всеки грам поезия. „Нека дадем — зове той — простор на мисълта, живот на красноречието, въздух на поезията: нека дадем повече и повече думи на езика си. Всяка една нова дума е едно придобиване, една мисъл повече за нас.“ Неговата препоръка е „нашите филолози да се оставят вече от дребните разпри и борби за отживелите *ы, і* и други безсмислени неща в правописанието ни и да се заемат мъжки да търсят и събират думи за български речник, който и до днес блещи с голямата си нищета.“¹

Първият и основен извор за обогатяването на езика според Вазов са народните говори. Към „всичките затънтени краища на нашето обширно отечество“ отправя той езиковедите, натам насочва и собствената си творческа практика, чрез която се измъкват от забравата и въвеждат в литературния език редица прекрасни народни думи. Нуждите на родния език са му познати в подробности. Той например непрекъснато напомня липсата на достатъчно български думи за понятията от областта на ботаниката и се грижи да се запълни тази празнина в книжовния ни език, като зове да се открият народните названия на всички български растения. В списанието си „Наука“ дори помества един опит на С. Веженев да установи българска ботаническа терминология.

Но за него е напълно ясно, че словесният запас на народните говори не може да задоволи всички нужди на развиващия се език. Затова той допуска и оправдава заимствуванията от чуждите езици. Неговият трезвен поглед му диктува отрицателно отношение към крайностите на пуризма и, докато неведнъж подиграва ексцентричните изкуствени създания на известния пурист Богоров, той решително взема под защита нахлулите в езика ни след Освобождението русизми, галицизми, както и неологизмите, „създадени от случая и от нуждата, която не прибегва за съвет при филолозите.“² Особено категоричен е по отношение на русизмите. „Езикът ни — пише той — е беден от изражения, от обрати, от форми, които да изразят новите понятия и хилядите нови идеи, проникнали в нашия умствен кръгзор, заедно с толкова нови обичаи и явления в живота ни. Нам трябва думи. С няколко стотин думи само... не може да се създаде една литература. Трябва ли ни една дума, ние можем да я потърсим в народа, не намерим ли я, нека я вземем от най-ближний нам славянски език: от руски.“ Основание за това Вазов вижда преди всичко в общата славянска основа на двата езика, в наличността на общи корени в тях. Но има и нещо друго, което той не забравя: „Немислимо е да нямаме русизми в езика. Ние приехме от русите образованието, светлината, освобождението си и заедно с тях цял един език.“³ Това изказване несъмнено може да има ориентиращо значение и за днешното време, когато, усвоявайки съветския опит, ние неизбежно възприемаме заедно с него и някои от съответните руски думи.

Оправдано е в схващането на Вазов и заимствуването на отделни думи от другите европейски езици. „Навикът и времето няма да се забавят да им придадат български колорит“ — правилно отбелязва той една от закономерностите на тези заимствувания.

А ако се случи за някое понятие, за което сме възприели вече чужда дума, да се намери съответстваща българска — продължават неговите

¹ „Наука“, цит. бел, стр. 38, 36.

² Там, стр. 37.

³ Там.

разсъждения — още по-добре: „за едно понятие ще имаме две изразения, но които с времето ще сдобият непременно някакви малки оттенки.“ Грижата на писателя е в езика да има възможности за изразяване на всички нюанси на мисълта. „Нека събираме всичко що е наше забравено, но без да изхвърляме чуждото прието и необходимо — призовава той — многото в един език не е излишек, а богатство; колкото повече думи, толкова повече понятия, толкова повече материал за нови форми, толкова повече цветя за венеца.“¹

Проникнал с верния усет на писател в цялото многообразие, гъвкавост и широта на езиковите закони, Вазов посреща с възмущение всеки опит да се сведат те до определен брой непрекословни граматични правила. Догматичният и схоластичен характер на тогавашната граматическа наука не може да го задоволи и затова надеждите му се насочват изключително към литературата. „Не граматиките са, които ще изработят и разхубавят езика ни, а хубавите списания [писания] на тоя език“ — твърди той.² Разбира се, вечното съперничество между литератори и езиковеди в тяхната обща любов към родния език и тук е дало своето отражение. „Една книжка хубаво написана принася по-голяма полза на езикът от двадесет вещи граматики“ — явно подценява граматичната наука поетът.³ Но общо неговата позиция е съвършено правилна. Защото никой не може да оспори, че: „Езикът на един народ се обогатява и облагодорява чрез литературата, а литературата се прави не от ония, които се боят и тръпнат пред всяко слово, което има вид да волнодумствува и които чувствуват нервически спазми пред едно пропуснато *i*, пред едно не на място употребено *ж*, пред една реч, която не фигурира в словаря на Миклошича, а от ония, които пишат, т. е., които служат на мисълта, а не на буквата и без филологически претенции изказват си мислите, тъй както ги мислят и както знаят, сиреч, естествено, свободно, като имат само за ръководител добрия вкус и за цел — прогреса.“⁴ Това свободно и творческо отношение към езиковите закони, за което горещо се застъпва Вазов, е отличителна черта на неговия собствен език. Богат, гъвкав и свободен, той е най-доброто доказателство към възгледите на автора за ролята на литературата в развитието на един език, най-убедителната илюстрация към неговата мисъл, че „една идея, изказана хубаво и енергически, не се забравя, и формата, в която е изказана, въпреки постановленията на педантизмът, става и тя хубава и приета.“⁵

★

Родното, българското, неговото развитие и неговата прослава — това е ръководна нишка в дейността на Вазов през целия му живот. Но тя е особено ясна през този период, когато се свързва с общата патриотична задача да се покаже пред света българският характер на Източна Румелия. Това осмисляне на културната дейност от патриотичните идеали е най-ярко проявено в борбата на поета за създаване на български театър. Действително трябва да бъдеш пламенен и проникновен патриот, за да схванеш тази задача като свята мисия, за да наситиш кратката вестникарска бележка с толкова сила и патос:

¹ Наука“, цит. бел., стр. 38, 39.

² Там, стр. 39.

³ Там.

⁴ Там.

⁵ Там.

„Знаете ли какво значи това смешно, това малко нещо: основание на български народен театър?

То значи преврат.

Ако вие способствувате в една хилядна част за осъществление на тоя преврат, то вие сте изпълнили една свята мисия.“¹

Това не е празна високопарност или склонност към хиперболи. Патосът на тия редове е съвършено искрен. Той се диктува и от горещия патриотизъм на автора, и от неговата висока представа за ролята на театъра в общественото развитие.

Споменът за огромното въздействие на онези трогателно-наивни представления, които преди Освобождението будеха националните чувства на нашия народ, оформя Вазовата представа за театъра като „едно общо, голямо училище“. При това възпитателното му въздействие той схваща преди всичко в обществен смисъл. „Театралните представления — четем в една негова статия от това време — и в древността, и в новите времена са се считали и се считат като най-големи средства за образованието на народната маса, за запознаването ѝ с нейните вероизповедни възрения, с нейните политически съдбини, с нейното социално положение. Те са най-лесен начин да се изобличи един обществен порок, да се осмее една глупост, да се прослави една гражданска добродетел. Театърът е най-достойният способ, чрез който може да се възпроизведе, изтълкува и проведе в народната среда една патриотическа мисъл и да се възбуди в нея въодушевлението и пламенът на решителността и самопожертвуването.“² Това убеждение на Вазов придобива особена сила, преминало през призмата на своеобразното политическо положение в Източна Румелия.

В пъстрата интернационална столица на областта съревнованието между българи и гърци върви по всички линии. Затова фактът, че българското население, жадно за културни развлечения, е принудено да посещава представленията на гръцката театрална труппа, която „пребивава, играе и прави шум“ в столицата на Южна България, не може да не засегне патриотичната гордост на поета. И той не закъснява да попита от колоните на своя „Народний глас“: „Не трябва ли вече и българите, които са голямото болшинство на страната, да си създадат български театър, да си образуват своя народна труппа?“³ Този повик, подет през 1881 г. от пловдивския печат и общественост, дава своя резултат. В бюджета за 1882 г. Областното събрание предвижда 75,000 гроша за образуването на българска театрална труппа. Слага се началото на българския професионален театър.

Но заслугата на Иван Вазов не свършва с това, че той поставя с особена острота и сила задачата да се субсидира от държавата изграждането на български народен театър. По-нататък той се нагърбва с грижата непрекъснато да напомня на обществото, че труппата все още не е формирана, взема най-дейно участие в създаването и живота ѝ. Отглас от това участие е например съобщението, което намираме в „Народний глас“ от 14. I. 1884 г.: „По предложение на Постоянния комитет дирекцията на народното просвещение е назначила една комисия състояща от г. г. Набодкова, Бобчева, Лукаша, Богданова, Абаджиева и Вазова, за да размисли

¹ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 77.

² Там, стр. 57.

³ Там, стр. 59.

върху начина как да се преустрои създадената вече театрална българска труппа, та да може с повече успех да съществува.“ В комисията, съставена през другата година, отново срещаме името на Вазов. Той е бил член и на самия театрален съвет, който е ръководил трупата и се е грижил за репертоара ѝ — област, в която писателят е могъл да бъде особено полезен.

Тази пряка организаторска работа се е допълвала от грижата на журналиста. В „Народний глас“ редовно се дават информации и за редицата любителски представления, и за организирането и дейността на започналата да функционира чак през юни 1883 г. постоянна театрална труппа. Рецензиите за театрални представления най-често носят следите на Вазовото перо. Тук той има възможност и да хвърли по някоя гневна стрела срещу равнодушието на публиката, която не винаги насърчавала с присъствието си младия театър, и да даде с по-няколко думи оценка на актьорската игра, и да се произнесе върху качествата на самата пиеса. Разбира се, тези непретенциозни бележки, кратки информации или по-обстойни анализи, са още твърде далеч от истинската театрална критика. Особено по отношение оценката на актьорската игра. Значението им е преди всичко в насоките, които се дават тук на театралния репертоар, в литературния анализ на драмите — въпроси, свързани вече с литературните възгледи на Вазов.

★

Но това постоянно патриотическо заостряне не попречва на Вазов да разбере, че българската култура не може да се развива извън широкия път на общочовешкото културно развитие. Неговият здрав патриотизъм му подсказва, че усвояването на натрупаните в други страни културни богатства не само не заплашва нашата национална самобитност, но напротив — необходимо ни е именно за развитието на наша българска национална култура. „Ние сме млад народ — пише той. — Ние не можем да не заимствуваме. Ние нищо нямаме свое, нищо не сме създали в областта на науката. Да заимствуваме днес, то е да печелим.“¹ Както от съдържанието на статията, от която е взет този цитат, така и от редица други изказвания на писателя, става ясно, че думите му се отнасят на първо място до усвояването на великата демократична руска култура.

Запознаването с културния живот и традиции на европейските, и специално славянските народи, е част от програмата на редактираните от Вазов списания — „Наука“ и „Зора“. На тези въпроси се отделя място и в страниците на „Народний глас“. Така, когато през 1883 г. в Русия нарочно създадени комитети започват да събират средства за издигане паметници на знаменитите руски писатели Гогол, Лермонтов и Достоевски, вестникът на Вазов и Величков настоява и българското общество да вземе участие в това благородно дело и прави конкретно предложение с тази задача да се заеме пловдивското Научно-книжовно дружество. Тъй като някои среди посрещат враждебно това предложение, „Народний глас“ напечатва и втора статия по този въпрос, с която изяснява възгледите си върху отношенията между славянските народи. Нейният автор (навярно Величков) е недоволен, че между България и Русия съществуват само официални сношения, които не засягат народните маси. Той не отъждествява народа и правителството и се интересува не от дипломатическите отношения, а

¹ „Наука“, г II, кн. I, цит. бел., стр. 38.

² Бр. 421, 1883.

от общуването между самите народи. Това общуване трябва да става върху почвата на културата. „Ние искаме сношение между двата народа — говори той, а очевидно така мисли и Вазов — в името на идеалите и на интересите на напредъка. Ние искаме двата народа да установят помежду си близки сношения, да се срещат и запознаят и възлюбят на почвата на науката, на изкуствата, на мисълта. Ние искаме за българина да стане известна оная Русия, която работи, която мисли, която участвува в всечовеческият напредък, която гледа с истински братски чувства на всичките славянски народи“ (к. м.)¹.

В съгласие с тези схващания на Вазов и Беличков, в редактираните от тях периодически издания редовно се поместват преводи, а също така статии и бележки за живота и творчеството на големи западноевропейски или славянски писатели.

А в рецензиите, които пише за критико-библиографския отдел, Вазов отделя на преводните книги не по-малко внимание, отколкото на оригиналните. Като има предвид, че мнозинството от читателската публика, а и голяма част от самите преводачи са съвсем неориентирани във въпросите на европейските литератури, той се старае да даде в тях някои общи насоки — съветва да се превеждат „ония книги, на които авторите се гордеят със всемирна известност“; посочва, че „много книги се пишат днес в Европа, но измежду тях само малко има за работа“; предупреждава, че „както другите отрасли, така и литературата, а особено френската, има своите бездарни калпазани и спекулативни търгаши. За да закрият своята нагла голота и да излъжат публиката тия последните турят твърде увлекателни заглавия на своите книги, като например: „Записки на една княгиня“, „Дневникът на началника на тайната полиция при Наполеона“, „Прекрасна мохамеданка“ и пр., от които заглавия не малко се увеличат и някои наши преводачи“.² Самият Вазов твърде много държи на увлекателността на сюжета, но той съветва да се превеждат истински увлекателни книги, каквито са например научно-фантастичните романи на Жул Верн,³ и остро реагира на издаването на разни булевардни преводни книги като например: „Страшната нощ или заровеният човек в снега“⁴.

И тук на първо място го интересува обществено-възпитателната роля на литературата. Затова приветствува превода на романа на Виктор Юго „Историята на едно престъпление“, произведение, което за него „има двойна стойност, не само като хубаво съчинение, но и като книга, която чрез събитията и великите примери, които разказва, възбужда в душата стремление към най-благородни и възвишени чувства.“⁵ Затова и в рецензията си за излезлите на български няколко разказа от унгарския писател Мавро Йокай препоръчва да се преведат „неговите патристически романи“ (к. м.)⁶.

Но окончателната оценка във Вазовите рецензии зависи естествено и от качествата на самия превод. Така, макар и да е убеден, че „да преведе

¹ Бр. 424, 1883 г.

² Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 31.

³ „Народний глас“, бр. 462, 1884 г. — В изданията на Вазовите съчинения, включително и най-новото, тази бележка не е влязла.

⁴ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 114.

⁵ Там, стр. 163.

⁶ Там, стр. 179.

человек Дон Кихота на родния си език, значи да подари най-скъпоценното украшение на книжнината си“, той все пак смята, че „с превеждането на Дон Кихота нашата книжнина не може се каза, че се обогатява,“ защото „както повечето от великите писатели, преведени на български, и Сервантес е имал печалната съдба да бъде загрозен.“¹

Преклонението пред големите таланти, които би искал да представи на българския читател в пълния им блясък, диктува строгостта на изискванията му. Всъщност повечето от неговите оценки на преводи са отрицателни. „Загрозени на български имаме вече Шилера, Шекспира, Гоголя, Лесинга и пр.“ — четем в същата негова рецензия.

Към създанията на световно известните майстори на словото той изпитва уважението на художник, който сам познава тънкостите и трудностите на творческия труд, и затова със страх следи всяко докосване до тях на чужди и неумели ръце. Особено рязко се противопоставя на всеки опит да се внесат от преводачите изменения във формата или текста на превежданите произведения — една слабост, която дълго време се среща в българската литература. „Ние винаги сме били на мнение, че един голям писател не може и не трябва да се превозда освен в стилът и във формата, в която е писал той“ — твърди Вазов и с темперамента на поет раздвижва равния рецензентски тон: „Да преведем Шекспировите драми в суха българска проза, какво оскърбление на изящното! Да съкратим Сервантесовия „Дон Кихот“, да го намалим, притиснем, вкараме, натъпчим в една книжка като г. Самсаровата, каква насмешка над гения!“²

Като образец на българските преводачи е посочена руската литература, където „Байрон, Шекспир, Омир, Шилер и всички други гении са преведени в прекрасни звучни стихове (които — само руският език е способен да има), и тези велики автори изтълкувани на руски не губят нищо от величието си.“³ Но, макар и на едно място да признава, че руският език е за нас естествен посредник при запознаването ни с чуждите литератури, и макар и сам в преводаческата си практика да прибегва до неговата помощ — по принцип Вазов се обявява против превеждането посредством друг език — слабост, от която още не се е освободила нашата литература. „Шилер е от ония писатели, — говори той — за които заслужава човек да научи езика, на който са писали, за да може да чете в оригинал безсмъртните им съчинения. Те губят в превода, както разкошните тропически растения пренесени под суровото небе на северните страни и отглеждани в оранжерии с изкуствена топлина. Колко повече трябва да изгубват, когато са преведени от превод на други езици. Съчинения като Шилеровите трябва да се превоздат направо от оригинала и, за да се предприеме тоя труд, иска се съвършеното знание на езика, от който се превозда, и на езика, на който се превозда.“⁴

Твърде строг в изискването си за изключително внимание и уважение към произведенията на големите майстори, Вазов не прощава там, където открие небрежност или несериозно отношение към тях. Но към труда на преводача той се отнася като към полезно и необходимо дело, затова често съдържа темперамента си и преминава към наставнически тон, като ниската преводаческа култура на оня период го принуждава да слиза в наставленията си и до елементарното правило, че трябва да

¹ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 138.

² Там, стр. 139—140.

³ Там, стр. 139.

⁴ Там, стр. 128.

се отбелязва от кого е преведеното произведение и от кой език е преведено то.

Повтаряни неведнъж в бележки и рецензии, тези мисли на Вазов несъмнено са имали голямо ориентиращо значение за оня начален етап в развитието на нашата култура. Но най-голяма роля в това отношение изиграва съставената от него и Величков христоматия с произведения на около 110 български и главно чужди автори. Това е едно крупно за тогавашните условия дело, още повече, че преобладаващата част от преводите съставителите са били принудени да правят сами. Обгърнала едно огромно богатство, създавано от човечеството в течение на векове, тази христоматия запознава българския читател с редица великани на човешкия дух и използва тяхното дело, за да му вдъхне високи граждански и естетически идеали. И тя не само бива въведена в тогавашните гимназии, но широко се разпространява и извън училището. Тъй че цяло едно поколение по нея възпитава своя литературен вкус, а заедно с това оформя и своя граждански и човешки морал. Насочвайки българския читател към здравата реалистична, демократична и хуманистична линия в световната литература „Българската христоматия“ на Вазов и Величков е проправяла с това верен път и за българската художествена мисъл.

★

Но въпреки този интерес към художествените произведения на другите народи, Вазов неведнъж се оплаква, че българската литература била „задавена от преводи“, а на списанието си „Зора“ поставя задачата да бъде „колкото е възможно с по-оригинално съдържание.“¹ Защото усвояването на чуждата култура за него е само средство за разрешаването на основната задача — да се гради и развива наша, българска култура, която да отговаря на новите потребности на развиващото се общество и да се опира върху основата на най-добрите постижения на световната култура, но да бъде национална по форма, да служи на интересите на българския народ. Въпросът по какъв именно начин ще се придаде български облик на културата има за него само един отговор — преди всичко чрез литературата. Разбира се, поклонникът на прогреса, редакторът на списание „Наука“ не отрича, нито подценява значението на „здравата, положителната наука“, но при тогавашното съвсем зачатъчно състояние на нашата научна мисъл, той правилно схваща, че „ние можем да разполагаме с научното богатство на целия свят, но нищо няма да бъде наше, българско... Науката е общо достояние на цялото човечество. Един народ може да има чисто свое нещо само в литературата. Литературата, която е изражение на чувствата, гения и индивидуалността на един народ, е самата гаранция, която може да го заварди от сливания с друг елемент и от унищожение.“²

Приведеният цитат говори за високата обществена мисия, която отрежда на литературата Вазов. Това разбиране е основата, върху която се гради цялата му дейност. Литературата за него има обществени функции, израз е на народните чувства и идеали. Нещо повече — тя трябва да създава, да оформя тези чувства и идеали у народа, не да бъде пасивен съзерцател на живота му, а активен фактор в него. Тази идея е особено

¹ Писмо до С. Вацов от 25. IV. 1885. — Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, 1949, стр. 298.

² Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 78—79.

ясно изразена в уводната статия на бр. 323 от „Народний глас“, чиито автор, по всичко личи, е Вазов. В нея той изтъква, че другите европейски народи имат голяма литература, която им е вече създала обществени задачи и идеали и която има сили да ги защитава и да ги въвежда в съзнанието и живота на народа,¹ и съжалява, че ние все още нямаме „литература, която би взела върху себе си част от задачата за възпитанието на народа, за определението и варденето на неговите интереси“ (к. м.). Тук определението на литературата като възпитател на народа и активна обществена сила, способна да брани неговите интереси е толкова ясно, че не се нуждае от тълкуване.

Същото разбиране за активната роля, която трябва да играе литературата в обществения живот, прозира и в острата критика, отправена към софийското „Периодическо списание“ за неговото „сънливо и меланхолично съществуване сред шума на борбите и напредъка, които галванизират мислящата част от българското общество.“

Сам писател, убеден във високото призвание на литературата, Вазов и през 80-те години съвсем естествено съсредоточава своята дейност преди всичко около нейните въпроси.

¹ Иван Вазов. Събр. съч., т. XXI, 1950, стр. 167.